

УДК 929(477)Гру:[930.25:821.161.2'-6Гру](045)

**«ЖИТТЯ ОКРІМ РОБОТИ Я СОБІ Й ПОМИСЛИТИ НЕ МОЖУ»:
ВИБРАНІ ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО
ГАННИ ЯМПОЛЬСЬКОЇ (1890–1892 рр.)**

Публікується 7 листів М.Грушевського до Г.Ямпольської за 1890–1892 рр. з масиву їхнього взаємного листування, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Проаналізований епістолярій слугує важливим джерелом до біографії визначного історика періоду його роботи над магістерською дисертацією.

Ключові слова: Грушевський, Ямпольська, листування, лексикон.

Серед епістолярію М.Грушевського зберігся корпус, що досі лише фрагментарно був використаний у дослідженнях, присвячених університетському періоду у житті вченого¹ та не публікувався, за винятком одного листа². Ідеться про «епістолярну дружбу» з Г.Ямпольською, яка тривала понад десятиріччя, особливо активно – у роки навчання й магістерських студій М.Грушевського в київському Університеті св. Володимира. Окрім фактичного матеріалу, що перегукується з даними щоденника історика за 1888–1894 рр., у його листах ширше розкриваються деталі побуту, подробиці дослідницької роботи, лунають думки про перечитані книжки, про плани на майбутнє, а також містяться додаткові штрихи до психологічного портрета М.Грушевського тих часів.

Історією свого знайомства з вихованкою Харківського інституту шляхетних дівчат Ганною Платонівною Ямпольською та її родиною вчений поділився у споминах³. У травні 1885 р. адміністрація Тифліської чоловічої гімназії, де навчався майбутній історик, улаштувала гучну святкову академію з нагоди тисячолітнього ювілею просвітителя св. Мефодія. Зачитати на врочистостях невеликий реферат від учнівської громади довірили найкращому учневі – Михайлові Грушевському. У цей тріумфальний момент у залі була присутня родина його гімназійного товариша Володимира Ямпольського. Вражені виступом промовця, сестри В.Ямпольського умовили згодом брата запросити хлопця додому. Із того часу М.Грушевський частенько навідувався до їхнього будинку в Тифлісі⁴, де зазвичай було «людно і гамірно, бували гості, багато молодіжжі, організовувались різні забави, домашні спектаклі тощо»⁵. Знаючи про

¹ *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., передне слово, упорядк., ком. і післям. Л.Зашкільняка. – К., 1997.*

² *Кондаурова Г.В. «Так я розумію свій характер»: Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:«Так_я_розумію_свій_характер»*

³ Зазначимо, що дані про біографію Г.Ямпольської ґрунтуються переважно на спогадах М.Грушевського, а також відомостях з їхнього листування (див.: *Грушевський М. Спомини / Публ., підгот. тексту і прим. С.І.Білоконя // Київ. – 1992. – №2. – С.115–117*; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273, 301.

⁴ Нині – Тбілісі.

⁵ *Грушевський М. Спомини. – С.116.*

українські «симпатії» Михайла, свого батька Володимир представляв українцем, показавши як доказ примірник «Кобзаря» 1860 р., проте сам М.Грушевський особливих проявів українства у цій родині не помічав. Пригадувала момент особистої зустрічі з Михайлом також і Ганна в листі до нього від 19 грудня 1887 р.: «Это было 24 ноября, в день Володиного рожденья. Вы пришли к нам перед обедом и остались обедать и сидели около меня; я помню всё до мельчайших подробностей»⁶.

Дівчина, за словами М.Грушевського, «любила дотепкувати [...], вести розмови на літературні теми, багато справді читала і взагалі “інтересувалась” усім, що виникало на поверхні життя»⁷. Головною ж рисою Ганни називав сентиментальність, яка й підштовхнула її взяти на себе місію «облагородити індивідуальність гімназиста». З її ініціативи між ними зав'язалося дружнє листування, в якому трішки старша за віком дівчина відігравала «ролю менторки і моральної виховательки»⁸. Так, Михайло на декілька років потрапив під приятельську «опіку» Ганни (або «Ніни», як її називали близькі та рідні).

Якщо спочатку М.Грушевського здебільшого дратували нарікання та настанови Г.Ямпольської, про що він неодноразово писав у щоденнику⁹, то з часом їх приятелювання стало для нього настільки важливим і бажаним, що навіть з'явилися думки про одруження. У щоденнику занотовано почуття сумніву щодо майбутніх взаємин, які огортали М.Грушевського. 10 січня 1892 р. він писав: «Учора одібрав лист од Анни Ямпольської; він дуже потурбував мене – “ніхто, каже, не вивів мене з тюрми” – се мені гірке дорікання, й воно мене і кучить, так що я завагався; але все таки я дуже не певний, щоб вона була зо мною щаслива – і враз тяжко зріктися їй»¹⁰. Згодом від планів одруження з Г.Ямпольською він таки відмовився, але жінка залишиться відданим другом на довгі роки не лише Михайлові, але й усій родині Грушевських.

У 1893 р. Ганна переїхала до Києва разом зі своїм братом Миколою Ямпольським, котрий отримав посаду на київській залізниці¹¹. Тут через посередництво М.Грушевського почала брати участь у діяльності Старої громади, зокрема у створенні біографічного словника українських діячів під керівництвом В.Антоновича¹². Серед епістолярію Михайла збереглась і його коротка записка¹³ із запрошенням Ганни на зібрання редакції словника, що відбулося ввечері 19 вересня 1893 р. в помешканні В.Антоновича.

Після від'їзду в 1894 р. М.Грушевського до Галичини Г.Ямпольська залишилася в Києві та здійснила свій давній задум, який обговорювала з ним у листах¹⁴, – вивчилася на фельдшера, працювала сестрою милосердя. Уже згодом О.Лотоцький згадував: «Наче б виткана з чистого альтруїзму, Ганна Платонівна, хоч і не мала потреби в заробітку, працювала, як сестра жалібниці, в шпиталю Червоного Хреста і до того свого фаху дуже прислужилася доглядом за О.Кониським під час його неодноразової

⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.29.

⁷ Грушевський М. Споми́ни. – С.117.

⁸ Там само.

⁹ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.78, 114–115.

¹⁰ Там само. – С.148.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.429.

¹² Лотоцький О. Сторінки минулого: в 4 ч. – Ч.1. – [Б.м.], 1966. – С.203.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.79.

¹⁴ Там само. – Спр.301. – Арк.143–146.

хвороби»¹⁵. Як про людину добру, порядну та інтелігентну про неї відгукувалася й Ганна Берло, із чіх слів відомо, що саме Г.Ямпольській О.Кониський довірив свій архів та заповіт на зберігання (згодом вона передала папери письменника Г.Берло)¹⁶.

Активне спілкування М.Грушевського з Г.Ямпольською відновилося вже 1909 р. Плануючи нове видання газети «Село» в Києві, він звернувся до неї з проханням виконати функції офіційного видавця-редактора. На цю пропозицію відразу отримав відповідь: «Коли моє ймення потрібно для загального добра, дак я з великою охотою приношу його в жертву»¹⁷. Проте ця роль виявилась нетривалою: відбувши другий арешт у в'язниці за заборонені цензурою публікації, серед них і М.Грушевського, Г.Ямпольська відмовилася від участі у виданні¹⁸.

Подальша доля цієї людини майже неznана. Останні збережені листи від Г.Ямпольської до сестри М.Грушевського – Ганни Шамраєвої (Шамрай) датовано 1928 р.¹⁹ Із Києва вона виїхала на Кавказ і знову повертатися в Україну не планувала. Будучи самотньою жінкою в поважному віці, не маючи засобів для існування, змушена була працювати гувернанткою. Коли та за яких обставин закінчився її життєвий шлях нам невідомо.

У поданих нижче листах М.Грушевського до Г.Ямпольської кінця 1890–1892 рр. є декілька важливих сюжетів, вартих детального розгляду. Один із них – питання вступу Михайла до магістратури Київського університету та підготовки дисертаційної праці – ґрунтовно розглянули М.Крикун (у заключній статті до перевидання дисертації²⁰), а також Л.Зашкільняк (у післямові до університетського щоденника М.Грушевського²¹). Інформація, подана М.Грушевським у листах до Г.Ямпольської, щодо цього сюжету не додає якихось нових деталей, утім дозволяє краще зрозуміти його ставлення до тодішніх обставин (див. листи №1–2, 4–6).

Серед найбільш обговорюваних тем листування М.Грушевського та Г.Ямпольської була література. Майже в кожному листі кореспонденти обмінювалися думками про перечитані твори. Під впливом М.Грушевського, який надсилав книжки зі власної бібліотеки, дівчина зацікавилася українською літературою. Діючи делікатно та поступово, таким чином він намагався її «українізувати».

Перший час друзі листувалися російською мовою, а у жовтні 1887 р., судячи зі слів Ганни, Михайло вперше надіслав їй лист українською, котрий, утім, справив на адресатку гнітюче враження: «Ваши русские письма были часто сухи и безжизненны, но Ваше малороссийское письмо превзошло их все. [...] от него веет таким мертвящим холодом, что пропадает всякая охота говорить по душам; лучше уж пишите по-русски; хотя, конечно, виноват не язык, кот[орый] я полюбила последнее время»²². Згодом,

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.203–204.

¹⁶ Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – №3/4. – С.99–100. Про долю архіву та заповіту О.Кониського див.: Панькова С. Заповіти Олександра Кониського // Вісник НТШ. – Л., 2011. – С.26–30.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.676.

¹⁸ Див.: Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – №4/1. – С.25–46.

¹⁹ Згадані листи Г.Ямпольської до М.Грушевської-Шамрай зберігаються у приватному зібранні С.Білокона.

²⁰ Див.: Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барское старство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – Л., 1996 [репринт. вид.]. – С.577–622.

²¹ Див. прим.1.

²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.5.

передумавши, просила його продовжувати писати українською. Сама ж наважилася відправити україномовного листа через чотири роки, 28 червня 1891 р. У відповідь Михайло, схваливши цю спробу, зробив і деякі зауваження (див. лист №4).

У процесі вивчення мови в Ганни виникло, зокрема, питання: «Разрешите, пожалуйста, мои сомнения: я записала июнь – червецъ, июль – липецъ, а по-Вашему – наоборот. Кто же из нас прав. Напишите мне, пожалуйста, все месяцы по-Вашему»²³. У наступному ж листі від кінця липня 1891 р. (див. лист №4) він перелічив українські назви місяців: «січень, лютий, березіль, квітень, травень, липець, червець, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень»²⁴. Спровокувавши М.Грушевського на відповідь, Г.Ямпольська зробила велику послугу дослідникам його спадщини, адже цей перелік став орієнтиром при датуванні університетського щоденника, епістолярію та рукописів ранніх літературних творів²⁵. Спробуємо з'ясувати, як витворилася ця своєрідна схема, що в дечому відрізнялася від поширеної як на українських землях Російської імперії, так і на Галичині в ХІХ ст.²⁶, і скільки часу М.Грушевський нею користувався.

Одна з відповідей міститься в нотатці гімназійного щоденника за 5 березня 1884 р., де є згадка про замовлення за каталогом київської книгарні Л.Льницького найповнішого на той час російсько-українського словника М.Левченка 1874 р.²⁷ Для юнака він мав особливе значення: завдяки цій книжці він міг «доповнити своє знання української мови, властиво – запас слів, щоб мати змогу літературно писати по-українськи»²⁸. Упорядник словника, поряд із перекладом деяких місяців, зазначив у дужках джерело – часопис «Основа» 1862 р.²⁹ Нижче для порівняння подаємо три варіанти перекладу:

Місяць	У М.Грушевського	За словником М.Левченка	У часопису «Основа» 1862 р. (останнє число вийшло у вересні)
Январь	Січень	Січень	Січень
Февраль	Лютий	Лютий	Лютий
Март	Березіль	Березіль	Березіль
Апрель	Квітень	Квітень	Квітень
Май	Травень	Травень	Травень

²³ Там само. – Арк.196.

²⁴ Там само. – Спр.273. – Арк.28–29 зв.

²⁵ Див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.14; *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924) / Підгот. тексту, упор., ком., уклад. покажч. Г.Бурлаки – Л., 2012. – С.547. У коментарі до датування чистого автографа оповідання М.Грушевського «Старий терен» упорядник використовує згаданий перелік місяців із листа до Г.Ямпольської, але допускає неточність: замість «січень» указано «просинець».

²⁶ У ХІХ ст. на Наддніпрянщині використовувалися такі назви місяців у порядку від першого до дванадцятого (через ризку подано варіанти, поширені на Галичині): січень, лютий, березіль/березень, квітень/цвітень, травень, червець/червень, липець/липень, серпень, жовтень/вересень, листопад/жовтень, грудень/листопад, студень/грудень (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д.Гринченко. – Т.1–4. – К., 1907–1909).

²⁷ Опыт русско-украинского словаря / Сост. М.Левченко. – К., 1874. – IV, 188, 2 с. Див.: *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884) // Київська старовина. – 1993. – №5. – С.21.

²⁸ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №12. – С.125.

²⁹ На обкладинці й титулі журналу «Основа» було позначено рік і місяць: 1861 р. російською мовою, а з 1862 р. – як російською, так і українською.

Июнь	Липець	Липець	Червець
Июль	Червець	Червець	Липець
Август	Серпень	Серпень	Серпень
Сентябрь	Жовтень	Жовтень	Жовтень
Октябрь	Листопад	Листопад	–
Ноябрь	Грудень	Грудень	–
Декабрь	Студень	[Відсутня назва]	–

Акцентуємо, що у Грушевського повторено за словником Левченка, зокрема, незвичний порядок перших двох літніх місяців як «липець», «червець». Про те, що це – помилка впорядника, а не свідомий переклад, говорить посилання М.Левченка на «Основу» 1862 р. у випадку перекладу «июнь – липець»³⁰, хоча має бути – «июнь – червець». У переліку головних друкарських помилок, доданому наприкінці словника, про цю похибку не згадано, натомість виправлено тільки «ноябрь – грудень» на «ноябрь – листопад»³¹, що ще більше заплутало користувачів видання. М.Грушевський не зауважив цю примітку. Або, можливо, у його примірнику останні сторінки були відсутніми, адже книгу, як він писав у щоденнику, прислали «обшарпану»³².

На підтвердження припущення, що Михайло скористався словником М.Левченка, а не одразу «Основою» 1862 р., свідчить також його спомин про намір придбати комплект часопису лише роком пізніше. Улітку 1885 р. йому випала нагода особисто відвідати книгарню Л.Ільницького в Києві, де він «поповнив всім можливим прогалини українського відділу» і купив серед іншого «Основу» за 1861 р., а річник 1862 р. придбати «не рішився» через його завищу ціну³³.

Отже, уважаємо, М.Грушевський запозичив переклад саме зі словника М.Левченка, за винятком «декабрь – студень», який був пропущений у книзі, як і багато інших широковживаних слів. На цю хибу юнак нарікав, щойно ознайомившись із виданням: «Словниця Левченкова нічого собі, словень багато, але ж деяких я не найшов тамечки»³⁴.

Проте на цьому він не припинив процес формування власного лексикону, вкраплюючи у схему місяців альтернативні назви. Так, у його університетському щоденнику за 1889, 1891 рр.³⁵ замість «січня» вжито також слово «просинець», від якого з 1892 р. М.Грушевський відмовився, зупинившись остаточно на «січні». Імовірно, під час навчання в університеті до його рук потрапив українсько-німецький словник Є.Желехівського, що вийшов друком 1886 р. у Львові³⁶, де зафіксовано назви першого місяця року – «просинець»³⁷ та останнього – «студень»³⁸.

³⁰ Опыт русско-украинского словаря. – С.55.

³¹ Там же. – С.2. Обидва варіанти були у слововжитку: перший – на Наддніпрянщині, другий – на Галичині (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». – Т.1. – К., 1907. – С.333; Т.2. – К., 1908. – С.362–363).

³² Грушевський М. Щоденник (1883–1884). – С.21.

³³ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1992. – №2. – С.122.

³⁴ Грушевський М. Щоденник (1883–1884). – С.21.

³⁵ Записи початку 1890 р. у щоденнику відсутні.

³⁶ Малоруско-німецький словар / Уложив Є.Желеховский. – Т.1. – Л., 1886; Малоруско-німецький словар / Уложили Є.Желеховский і С.Недільский. – Т.2. – Л., 1886.

³⁷ Там само. – Т.2. – С.777.

³⁸ Там само. – С.930.

Не виключено, що схема, викладена М.Грушевським 1891 р. в листі до Г.Ямпольської (див. лист №4), не завжди була сталою для нього. На цю думку наводить ще одна згадка в листах до Г.Ямпольської: у листопаді 1891 р. він писав про плани пробути в Києві до «студня (грудня/декабря)» (див. лист №5). Паралельне вживання перекладу «декабрь» як «студень» або «грудень», до того ж повторене в листі двічі, дає підстави припустити, що М.Грушевський і в інших ситуаціях міг використовувати або один, або другий варіанти. Хоча наразі таких прикладів не виявлено, але при дослідженні епістолярію історика слід мати цей нюанс на увазі.

Цікаво, що одна з головних особливостей у схемі Грушевського, – переплутані місцями, слідом за М.Левченком, «липець» із «червцем» – теж зазнала корегувань. Якщо простежити за щоденником, то впродовж 1889–1891 рр. ця послідовність не змінювалася, проте у записях літа 1892 р. спостерігається дивна ситуація: назва «липець» випала, на її місці з'явився «червень», при цьому звичний для нього «червець», як сьомий місяць року, залишився³⁹. Цей приклад ілюструє, що, виробляючи свій лексикон, М.Грушевський не уникнув плутанини та непорозумінь. Тож не дивно, що згодом дедалі частіше обмежувався позначеннями римськими цифрами: у щоденнику з 1 вересня 1892 і до 5 березня 1894 рр. не зустрічаємо жодної назви місяця ані російською, ані українською мовами (так само, переважно, і в листуванні з Г.Ямпольською).

Чергову редакцію в назвах місяців року, уже за галицькою традицією, зафіксовано знову ж завдяки Г.Ямпольській. У першому ж листі після прибуття М.Грушевського до Львова восени 1894 р. вона запитувала: «Ви міні колись написали усі місяці по українску, але тепер я перечитала усі Ваши листи (які є гарні меж ними!) й не знайшла; дак, коли ласка, напишіть міні ще раз»⁴⁰. Цього разу М.Грушевський зробив правки в її ж тексті відповідно до нової практики, та відправив назад:

«Январь – січень
 февраль – лютий
 март – березиль (дописано: “і марець” – А.К.)
 апрель – квітень
 май – травень (дописано: “май”)
 июнь – червець (виправлено на “червень”)
 июль – липець (виправлено на “липень”)
 август – вересень (закреслено й дописано: “серпень”)
 сентябрь – жовтень (виправлено на “вересень”)
 октябрь – листопад (виправлено на “жовтень”)
 ноябрь – грудень (виправлено на “листопад”)
 декабрь – студень (закреслено й дописано: “грудень”)⁴¹.

На основі даних листування М.Грушевського з Г.Ямпольською та записів у його щоденнику можна простежити зміни у використанні ним українських назв місяців:

³⁹ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.174–175.

⁴⁰ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.607–608.

⁴¹ Там само. – Арк. 561. За припущенням С.М.Панькової, з яким погоджуємося, цитований фрагмент листа, написаний на окремому аркуші та вкладений у справі до листа Г.Ямпольської від 8 листопада 1894 р. між арк.559–566, слід віднести до іншого – за кінець вересня – початок жовтня 1894 р. (див. прим.40).

	Березень 1884–1888 рр.	1889–1891 рр.	1892 р.	1893 р.	Із жовтня 1894 р.
I	Січень	Просинець/Січень	Січень	I	Січень
II	Лютий	–	–	II	Лютий
III	Березіль	–	–	III	Березіль/Марець
IV	Квітень	–	–	IV	Квітень
V	Травень	–	–	V	Травень/Май
VI	Липець	–	Червень	VI	Червень
VII	Червець	–	Червець	VII	Липень
VIII	Серпень	–	–	VIII	Серпень
IX	Жовтень	–	IX	IX	Вересень
X	Листопад	–	X	X	Жовтень
XI	Грудень	–	[XI]	XI	Листопад
XII	(Уживав рос. «Декабрь»)	Студень/Грудень	[XII]	XII	Грудень

М.Грушевський зазвичай лаконічно розповідав про свої студії, особливо архівні, для сторонньої людини доволі одноманітні. У листах до Ганни навіть жартома називав себе «старим архівним пацюком»⁴², перепрошуючи за нецікаві подробиці свого життя. Але дівчина уважно читала не лише його листи, але й історичні студії, та зізнавалася: «Ваши Мстислави, Святослави, Святополки и т. п. снились мне во сне, и Вы вместе с ними»⁴³.

У листі до Г.Ямпольської від 20 червня 1891 р. М.Грушевський повідомив, що наступного дня, тобто 21 червня, вирушає в подорож Поділлям у товаристві проф. В.Антоновича⁴⁴. Мандрівку було заплановано ще навесні. Про запрошення В.Антоновича приєднатися до «екскурсії в Бакоту» є згадка у щоденнику М.Грушевського від 26 березня 1891 р.⁴⁵ Повернувшись у Київ, він поділився своїми враженнями з приятелькою (див. лист №3). Із його розповіді відомо, що тиждень минув на розкопках залишків Бакітського Михайлівського чоловічого скельного монастиря. Окрім цього, дослідники відвідали міста Бар і Кам'янець-Подільський. А далі, з 27 червня по 7 липня, М.Грушевський мандрував Подільською губернією вже наодинці.

За протекцією В.Антоновича в Кам'янці-Подільському М.Грушевський зустрівся з місцевим істориком Ю.Ролле (псевдонім – «Антоні Й.»), автором численних праць з минувшини краю⁴⁶. Адже головною метою поїздки, як він зазначав згодом у піврічному звіті від 6 листопада 1891 р. про хід підготовки дисертації, окрім бажання побачити на власні очі терени колишнього Барського староства, було ще й налагодження зв'язків із місцевими дослідниками⁴⁷.

Наступного року В.Антонович повернувся до археологічного вивчення Бакітського

⁴² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.83 зв.

⁴³ Там само. – Спр.301. – Арк.318.

⁴⁴ Там само. – Спр.273. – Арк.38–38 зв.

⁴⁵ *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.101.

⁴⁶ Там само. – С.583.

⁴⁷ *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.583–584.

монастиря, цього разу більш тривалого. 1 серпня 1892 р. в листі до М.Грушевського закликав його знову заїхати до Бакоти⁴⁸, але запланована останнім подорож не відбулася. Певно, надихнувшись роботою на розкопках, М.Грушевський згодом у передмові до дисертації образно порівняв методику свого дослідження з прийомами археологічної розвідки. Його праця – наче «пробні свердловини, що дають можливість простежити у землі розташування шарів»⁴⁹. Учасник розкопок у Бакоті 1891–1892 рр., один із керівників Подільського епархіального історико-статистичного комітету, історик, археолог, протоієрей Ю.Сіцінський, вітаючи 1910 р. М.Грушевського з 25-літнім ювілеєм його науково-літературної діяльності, писав: «Я мало що старше від Вас літами, пригадую, як назад тому 20 літ я з Вами та з приснопам'ятним Владимиром Боніфатьєвичем був кілька часу в Бакоті (пам'ятні для мене години! Гарний час!)»⁵⁰. Тож цей епізод, згаданий у листі до Г.Ямпольської, є ще однією маловідомою сторінкою діяльності молодого історика на ниві української археології.

Листування з Г.Ямпольською торкається й історії взаємин М.Грушевського з родиною члена Старої громади, публіциста та перекладача В.Вовка-Карачевського⁵¹. Заприятелювали вони наприкінці 1890 р. – тоді з'явилися перші згадки у щоденнику М.Грушевського про відвідування їхнього будинку⁵². Найвірогідніше, особисте знайомство між ними відбулося через посередництво В.Антоновича чи О.Кониського, або ж їх обох.

У листі до Ганни Михайло писав про атмосферу, що панувала у сімействі Карачевських, близьку йому за духом (див. лист №2). Спілкувався він і з молодшим поколінням родини – сином Василем та донькою Марією. За його нотатками відомо, що у цьому товаристві Михайло проводив вільний час, разом із ними відвідував театр.

Промовисто про взаємини з В.Вовком-Карачевським свідчить звістка М.Грушевського в листі до Г.Ямпольської від 24 лютого 1893 р. про смерть відомого старогромадівця: «Не подивуйтесь, друже, що так довгенько не одзивався на останній лист Ваший: одібрав я его за день перед дорогою, а приїхавши, застав при смерті одного з найкращих своїх приятелів і вкупі з тим – одного з найповажніших людей тутейших; три роки прожили ми з ним, як рідні або й краще рідних. В среду кінчився він при мині, а в суботу поховали; на мою долю випало клопотатись коло проводів его в далеку дорогу [...] й досі я не зовсім притомний»⁵³.

Ганні Ямпольській чи не єдиній Михайло повідав про свою закоханість у Марію Василівну Вовк-Карачевську, утім найпотаємніші думки про власні почуття довірив лише щоденникові⁵⁴. Закритість Михайла й раніше обурювала Ганну, але тепер вона з особливою заповзятливістю розпитувала подробиці: «Напишите мне, милый, что Ваша симпатия – блондинка или брюнетка, и хорошенькая или нет? Мне очень

⁴⁸ Ситник О. Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – №3/4. – С.400.

⁴⁹ Грушевський М. Барское староство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – Л., 1996. – С.III.

⁵⁰ Тарасенко І. Листи Ю.Й.Сіцінського до М.С.Грушевського // Проблеми країн Центральної і Східної Європи: Зб. наук. праць. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.222.

⁵¹ Про участь В.Вовка-Карачевського у житті Старої громади згадував у споминах О.Лотоцький (див.: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.I. – С.62, 65, 169, 177, 201).

⁵² Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.57, 59, 61, 65–67.

⁵³ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.69. Лист датовано березнем 1893 р. на основі щоденника (див.: Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.201).

⁵⁴ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.57, 61, 65–66, 94, 99, 128, 167, 203–213.

інтересно побольше о ней узнать»⁵⁵. Не бажаючи продовжувати ці дразливі розмови, М.Грушевський відписав, що вирішення справи «своєї симпатії» відклав (див. лист №3). Лише із записів у його щоденнику дізнаємося про розвиток взаємин із дівчиною, нещасливе освідчення, гіркі переживання...

Зізнання М.Грушевського в 1891 р. про симпатію до М.Вовк-Карачевської та його роздуми про одруження підштовхнули Г.Ямпольську попросити знищити її попередні листи та висловити обіцянку писати надалі такі, щоб можна було читати як його дружині, так і майбутнім дітям⁵⁶. Але оскільки з освідченням Михайло вирішив зачекати, Ганна заспокоїлася. Удруге вона порушила це питання вже після переїзду історика до Львова. 26 березня 1895 р. писала: «Зробіть мені велику ласку: зпалить усі мої листи. Я навіть згожусь вернути Вам Ваши, як будете в Києві. Тільки не сердьтесь й не ображайтесь, благаю Вас!»⁵⁷. Що спровокувало її на таке рішення – невідомо. Але наступного разу, у червні того ж року, прохала ще більш наполегливо: «Нащо Ви возите мої листи з собою? Я ж просила Вас зпалить их усі й більш нічого. Знов повторюю – як приїдете у Львів, зараз зберіть их до купи й зпалить усі, а мині напишіть, що це зробили, я Вам повірю на слово.[...] А Ваши я Вам верну, як побачу вас, з тими робить, що знаете»⁵⁸. І дотримала свого слова: листи Михайла до Ганни повернулися до нього, але її листи він так і не знищив, незважаючи на висунуті умови. Найпізніші збережені листи М.Грушевського до Г.Ямпольської з цього епістолярію датовано кінцем 1894 р., отже передача відбулася приблизно після червня 1895 р. Так склався цей унікальний діалог у листах, фрагмент якого пропонується нижче.

У фонді №1235 Центрального державного історичного архіву України в м. Київ виявлено 55 листів М.Грушевського⁵⁹ до Г.Ямпольської та 183 її відповіді. Обрані для цієї публікації 7 листів за 1890–1892 рр. оприлюднюються вперше. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Непрочитані слова позначено трьома крапками у кутових дужках. Листи відтворюються мовою оригіналу, із незначними правками відповідно до сучасного правопису та зі збереженням лексики. Дати в документах і коментарях подано за старим стилем. Місця написання й датування листів, установлені за змістом, узяті у квадратні дужки.

**Провідний науковий співробітник
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ)
Г.В.Кондаурова**

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.186. Лист за 19–22 червня 1891 р. (арк.182–187).

⁵⁶ Там само. – Арк.187.

⁵⁷ Там само. – Арк.648–649.

⁵⁸ Там само. – Арк.652–655.

⁵⁹ Серед 56 листів М.Грушевського до Г.Ямпольської, включених до справи, 1 належить іншій, невстановленій, особі з оточення адресантки (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.73–74).

№1

[Київ] 28 вересня 1890 р.

Простите, дорогой друг, что несколько промедлил с ответом; письмо Ваше я получил во время экзаменов, но и после экзаменов, каюсь, не тотчас собрался с ответом. 22-го окончились мои экзамены⁶⁰; прошли они даже лучше, чем я рассчитывал и чем сколько я к ним подготовился – занятый сочинением, усталый, я не мог уделить им достаточно времени; на днях я получил уже и свой диплом⁶¹ – «первой степени» – и свернул его вместе с картою Киевской земли. Сообщу ещё несколько подробностей о себе, о своих намерениях, которые, может быть, будут интересны для Вас вследствие дружеского Вашего внимания. Возбуждён вопрос о моём оставлении при университете; на днях он должен рассматриваться в факультете, поднял его председатель той комиссии, где я экзаменовался⁶², и мне особенно приятно, что его подняли совершенно безо всякого участия с моей стороны; буду ли я оставлен, это, конечно, другой вопрос, который, впрочем, не имеет для меня существенной важности, так как несколько не влияет на планы моих занятий. Планы же мои таковы: в настоящее время я приступил к окончанию своего сочинения о Киевской земле – оно уже подано, ещё 1 сентября, но не вполне. Эту работу я надеюсь окончить к концу октября⁶³. Затем, отчасти одновременно с этим, я намерен

⁶⁰ Першу частину державних випускних іспитів по закінченню історичного відділення історико-філологічного факультету Університету св. Володимира М. Грушевський склав 5–28 травня 1890 р., другу – 1–22 вересня того ж року (див.: *Міяковський В.* До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890) // *Український історик.* – 1976. – №1/4. – С.120).

⁶¹ Опубл.: *Гирич І.* Архів М. Грушевського // *Київська старовина.* – 1992. – №1. – С.32.

⁶² Головою екзаменаційної комісії на іспитах 1890 р. був професор грецької філології Казанського університету Д. Беляєв. У щоденнику за 22 вересня 1890 р. М. Грушевський записав, що почув від В. Антоновича, ніби «Беляєв дуже задоволений (в восхищеніи) моїм екзаменом і непременно хоче в міністерстві просити, щоб мене zostавили» (див.: *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.63). Опублікований витяг із загальних підсумків іспитів, поданий Д. Беляєвим кураторові шкільної округи, дійсно засвідчував схвальну оцінку ним складених студентом М. Грушевським випробувань та містив рекомендації щодо підтримки клопотання університету про зарахування його до магістратури (див.: *Міяковський В.* До біографії М. Грушевського. – С.120).

⁶³ Мається на увазі дипломна праця М. Грушевського «Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття», подана на розгляд факультету (як дізнаємося з листа) 1 вересня 1890 р., із початком іспитів. У щоденнику за 1 вересня М. Грушевський зауважував, що планував передати працю напередодні, 31 серпня, але не вийшло («шкода тільки, що не одніє учора сочинення – через годинник, думав, що вже спізнився, а воно було ще рано»; див.: *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.57). Певно, до 1 вересня 1890 р. М. Грушевський не встиг, як планував, завершити дипломну працю, адже у щоденнику за вересень – жовтень 1890 р. згадував про її доопрацювання, зокрема останній розділ. Імовірно також, що йому довелося враховувати зауваження наукового керівника – В. Антоновича. Про таку вірогідність він і сам писав 29 серпня: «[...] знаю, що буде читати Антон[ович], і якщо [щось не так], то дасть і поправити» (див.: Там само. – С.56). Як і розраховував, закінчив «Нариси...» наприкінці жовтня – 22-го числа занотував у щоденнику: «Властиво кажучи, не багато пішло часу на докінчення Київщини, а тижнів зо два, трохи більше» (див.: Там само. – С.72). Працю було відзначено золотою медаллю. Упродовж 1891 р. готував її до публікації у журналі «Университетские известия» (1891 р., №3, 4, 6, 7, 9, 10, 12) та окремою книжкою (див.: *Грушевський М.* Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891). Про напружену роботу автора над

посещать здешний архив, чтобы собрать постепенно материал для диссертации – тема для неё у меня ещё раньше была намечена⁶⁴: её рекомендовал тот профессор, В.Б.Антонович, под ближайшим руководством которого я занимался во время университетского курса. Наконец, я должен готовиться исподволь к магистерскому экзамену и вскоре намерен преступить в переговоры по этому вопросу с профессорами. Вот мои намерения на ближайшие 2–3 года, к которым, конечно, следует применить, прежде всего, пословицу *l'homme propose, Dieu dispose*⁶⁵, и которые я сообщаю Вам, как доброму другу, уверенный, что и в случае неудачи у Вас не найдётся насмешки или осуждения на мой счёт.

Спасибо Вам, дорогая, за приглашение в Тифлис: мне самому хотелось бы посетить сей городок, который, по мере того, [как] идёт время, представляется мне всё в более привлекательном виде; но мне хотелось бы совершить эту прогулку вместе с сестрой, а зимнее время для этого не годится; но, во всяком случае, я надеюсь явиться к Вам, хоть в Тифлисе, хоть в Одессе. Домой я думаю двинуться отсюда не раньше начала ноября и пробыть там до конца святок. Адрес мой теперешний таков: Мариинско-Благовещенская (М[алая] Жандармская), №8, М.С.Грушевскому; напишите подробнее о себе, дорогой друг! Сообщите, как устроился Ив[ан] Плат[онович]; передайте поклон Ольге Платоновне, а также Ив[ану] Плат[оновичу] и Юлии Платоновне, если они теперь в Тифлисе; поклонитесь также Александру Плат[оновичу]⁶⁶, если ему известно об этой переписке.

В котором классе теперь Володя маленький⁶⁷?

Ваш М.Г[рушевский]

1890.IX.28

*Центральний державний історичний архів України, м. Київ. –
Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.14–15 зв.*

«Нарисами...» згадував у своїх споминах Л.Добровольський (див.: *Добровольський Л.* Спогади про М.Грушевського // *Український історик.* – 2002. – №1/4. – С.409); про це ж ідеться в листах №2, 4, 5.

⁶⁴ Темою магістерського дослідження М.Грушевського стало Барське староство XV–XVIII ст. Про історію його підготовки див.: *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.577–622; *Зашкільняк Л.* М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.222–254.

⁶⁵ Людина планує, а Бог вершить (лат.).

⁶⁶ Як згадував у споминах М.Грушевський, Г.Ямпольська мала чотирьох братів – Івана, Олександра, Миколу, Володимира, та двох сестер – Ольгу, Юлію. Із родиною Ямпольських Михайло познайомився, гостюючи в будинку свого гімназійного товариша В.Ямпольського в Тифлісі 1885 р. (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №9. – С.116.). У листах №3, 4, 7 М.Грушевський переказує родичам Г.Ямпольської вітання.

⁶⁷ Імовірно, син Івана Платоновича Ямпольського.

№2

[Київ] 23 лютого 1891 р.

23/II 1891

Спасибо Вам, дорогая, за доброе письмо Ваше, ещё раз обнаружившее Ваше участие ко мне, моим интересам и планам.

Я не отвечал на него некоторое время именно потому, что мне хотелось по возможности основательно ответить на вопрос относительно моего оставления, а я не мог ответить на него раньше, потому что ожидал своего руководителя проф. Антоновича, человека, к которому я отношусь с глубоким уважением и доверием, и которого ждал, чтобы посоветоваться насчёт своих обстоятельств.

Университетское начальство по приезде моём объявило, что министерство на ходатайство ответило, что не может исполнить его по недостатку средств. В университетских сферах такого ответа не ожидали, ибо обыкновенно министерство, если отказывало в содержании, предоставляло искателю возможность остаться на свой счёт, как и оставило одного из окончивших со мною⁶⁸ – по всеобщей истории. Университет постановил ходатайствовать вторично, ссылаясь на присуждение медали, об оставлении с содержанием или без содержания. Это представление было решено ещё до моего приезда, но его остановили, ожидая проф. Антоновича, который был рецензентом моего сочинения. Последний приехал завчера.

Во всяком случае, я весьма мало огорчён всем происшедшим и Вам не советую беспокоиться. Оставление при университете не обеспечивает в будущем кафедры и неоставление не загораживает к ней дороги. Для занятия её единственным условием и правом служат учёные степени (магистра и доктора), которые приобретаются экзаменом и представлением диссертаций. Оставление даёт только следующее: оставленный считается на государств[енной] службе, может пользоваться библиотекой университета, может (а может и не получать) содержание.

Служба меня не особенно искушает, библиотекой я пользуюсь и так, содержание пока имею, благодаря моему отцу. Остаётся некоторое щекотание тщеславия. О моих занятиях и ближайших планах напишу следующий раз. Теперь я занят исправлением для печати своего сочинения (оно уже началось печататься) о Киевской земле, недавно приготовил к печати ещё одну

⁶⁸ Деться про історика-медієвіста В.Пікорського (1867–1910 рр.), котрий разом з М.Грушевським навчався на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві (1886–1890 рр.) і був залишений на кафедрі професорським стипендіатом. У 1898 р. захистив магістерську працю «Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу (1188–1520)» (див.: *Університетские известия*. – 1897. – №10/12). Див.: *Пікорський В.К.* Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997; *Труш О.М.* Науково-педагогічна та громадська діяльність В.К.Пікорського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. Згадки про В.Пікорського неодноразово трапляються в університетських нотатках М.Грушевського (див.: *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.24, 41, 56–57, 59–60, 66–68, 77, 84, 88, 91, 94, 105, 108, 124, 152, 159, 165–166, 204).

небольшую работу: «Волынский вопрос 1097–1102 г.»⁶⁹. Сижу дома и <...>, в опере не буду; теперь для меня лучше состояние – душевный покой (Вы, вероятно, покачаете укоризненно головою и назовёте мёртвым человеком); недавно был, впрочем, в многолюдном обществе у моих близких знакомых⁷⁰, у которых я бываю с удовольствием – очень простая и интеллигентная семья, придерживающаяся одних со мною воззрений, с оттенком патриархальности, которая мне очень нравится.

Прощайте пока, мой дорогой друг! Простите, если это письмо не понравится Вам! Пишите!

Ваш преданный М[ихаил] Г[рушевский].

Простите небрежность: спешу, занят!..

[Дописано на берегах] Напишите, дорогая, побольше о себе и своей жизни; пишите почаще моей сестре: она, бедная, скучает и будет рада Вашим письмам.

Адрес мой: Нижне-Владимирская ул., д. №16, кв. Белицкой⁷¹.

Я собираюсь давно написать Вам о «Без догмата»⁷². Главные персонажи обрисованы прекрасно, хотя описания душевного состояния Леона слишком утомительны; Анелю я вполне понимаю; существо чувства – она хотела игнорировать его и это её убило. Леона я понимаю тоже, но это характер совершенно чуждый мне; я погиб бы без труда, регулярного, упорного, и труд был выходом (хотя и не единственным) из всех душевных невзгод.

Там само. – Арк.24–25 зв.

⁶⁹ Грушевський М. Волынский вопрос 1097–1102 г. // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – №4. – С.32–55; №5. – С.259–272.

⁷⁰ Ідеться про родину члена київської Старої громади В.Вовка-Карачевського (1834–1893 рр.). Можливо, М.Грушевський згадував у листі про візит до них напередодні, 22 лютого 1891 р., де його, як писав, «приймали добре, посадили за стіл із старими між О[лександром] Як[овичем Кониським] і Мик[олою] В[італійовичем Лисенком]» (див.: Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.56).

⁷¹ Враженнями про своє помешкання М.Грушевський поділився в листі до батьків від середини лютого 1891 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.84–85 зв.):

«Квартира у мене в общем ничего, только всё-таки темновата – говорят, выбор квартир был слишком мал; комната довольно большая, тёплая, на втором этаже, ход с улицы, коридором, вся беда в том, что окно выходит в соседнюю стену; когда на эту стену падает свет, – у меня светло и весело, а в пасмурные дни – пасмурно. Комнату нанимаю не у самих хозяев, а у польки, которая снимает верхний этаж и занимается тем, что держит квартирантов и нахлебников [...] у неё же беру и стол – приносят мне в комнату, стол порядочный, только 9 р. (а в прошлом году было 8), по желанию могу иметь и постный стол».

Про Т.Беліцьку – орендарку квартир, кімнати в яких близько трьох років після закінчення університету винаймав М.Грушевський, – він коротко згадував також у спогадах (див.: Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.150). Про київські адреси історика див.: Мельник О. Київські адреси Михайла Грушевського університетських років (1886–1894) // Київ і кияни. – Вип.6. – К., 2006. – С.213–228; Її ж. Київ Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2013. – №10. – С.16–29.

⁷² Ідеться про роман польського письменника Г.Сенкевича.

№3

Київ, 13 липня [1891 р.⁷³]

Київ 13 июля

Дорогой мой «большой шалуныя»! По общей судьбе человеческих планов я приехал в Киев как раз неделюю позже, чем рассчитывал, а потому и письмецо Ваше пролежало некоторое время; низенько кланяюсь Вам за него – оно такое хорошее и милое, особенно если выкинуть несколько шпилек, вложенных в него. Вы напрасно так подозрительно и пессимистически относитесь ко мне – я, откровенно говорю, вполне верю Вам, верю тому, что у Вас нет задних мыслей на мой счёт, что Вы на меня не рассчитывали и не рассчитываете. Кстати, я тогда именно и обрадовался известию о Вашей свадьбе только потому, что это показывало совершенную простоту и безрасчётность Ваших отношений ко мне, а в безучастии к вашей судьбе (в чём Вы меня обвиняли) я совершенно не виновен. Итак, верьте в искренность и правдивость моих к Вам отношений; только с своей стороны не применяйте талейрановских правил – мне было тяжело узнать, что Вы притворялись – хотя и с добрыми намерениями.

Вы просите написать Вам о «моей симпатии»⁷⁴; мне не хочется исполнить этой просьбы – не потому, чтобы я скрытничал или стыдился Вас, а потому, что, как писал Вам, вопрос о своих симпатиях отложил, для выяснения его временем и обстоятельствами; говорю Вам это совершенно искренно, и Вы искренно скажите, если что-нибудь в этих словах Вы нашли нехорошего, больного и т.д.

В Киев я приехал вчера вечером – 12-го; по Подольской губернии проездил 27 [липня] – 7 [червця]⁷⁵, а по дороге заезжал к деду на четыре дня, оттуда и приехал вместе с Галею и её мужем⁷⁶. Путешествие по Подолью было интересное и освежительное⁷⁷. Мы проехали в г. Бар, оттуда в Каменец, оттуда в с. Бакоту, где пробыли целую неделю на раскопках, целые дни проводя на горе, стремною возвышающейся над самым Днестром, в пещерах монастыря, который раскапывали; это ряд пещер, высеченных в известняке; монастырь древний – он упоминается лишь однажды, в конце

⁷³ Рік установлено за щоденником М.Грушевського. У нотатці від 13 червця [липня 1891 р.] йдеться про його повернення до Києва з подорожі Поділлям (див.: *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)*. – С.115).

⁷⁴ «Симпатією» М.Грушевського була донька В.Вовка-Карачевського – Марія.

⁷⁵ Див. у вступній статті таблицю використання М.Грушевський назв місяців.

⁷⁶ У щоденнику М.Грушевський занотував, що повернувся до Києва з с. Сестринівка (нині – Козятинський р-н Вінницької обл.), парафії діда по матері З.Опокова, 13 липня 1891 р. разом із сестрою Ганною та її чоловіком В.Шамраєвим (див.: *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)*. – С.115). У Сестринівці зібралася родина М.Грушевського на вінчання сестри Ганни, яке відбулося 14 червня 1891 р. (див.: Там само. – С.114).

⁷⁷ У листі до Г.Ямпольської від 20 червня 1891 р. М.Грушевський повідомляв, що 21 червня вони з В.Антоновичем вирушають у подорож Поділлям (див.: ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.38–38 зв.). Тож перша частина мандрівки, проведена, переважно, на розкопках у Бакоті, тривала 21–27 червня. Другу частину подорожі М.Грушевський присвятив знайомству з теренами колишнього Барського староства та подорожував Поділлям наодинці впродовж 27 червня – 7 липня.

XVI в., но мы раскопали лишь часть его – для окончания работ Антонович хочет предпринять новую, более продолжительную экскурсию; отсюда я проехал вёрст 250 на лошадях, через Могилёв-Подольский, на железную дорогу, и приехал опалённый солнцем, загорелый, вымазанный как трубочист и с огромную скукою по обычным занятиям. О прочем оставлю на следующий раз; пишите мне по адресу: Нижне-Владимирская ул., №25, кв. Белицкой⁷⁸.

Галя Вас благодарит за характеристику⁷⁹; она, точно, не совсем с нею согласна, хоть и не обижена. Поздравьте от меня Вашу сестрицу Ольгу Платоновну с прошедшими именинами и извинитесь, что опоздал с этим поздравлением.

Не успел зайти в редакцию по поводу брошюрок, там задержка какая-то по поводу смены цензора.

Прощайте, мой добрый, мой искренний друг, моя маленькая сестричка Нина⁸⁰!

Ваш М.Г[рушевский].

[Дописано на берегах] Саша⁸¹ остался на несколько дней в селе у деда с матушкою. Во Владикавказ наши собираются выезжать 20–21-го.

Там само. – Арк.32–33 зв.

№4

[Київ, кінець липня 1891 р.⁸²]

Маленький Ніна, большой шалуныя! Одібрав я Ваший лист і од его повіяло мені теплом і пахощами – не тіми пахощами, якими він був прилитий, а пахощами приязні й ласки.

Ви пишете, як загадували мені щастя... не дякую – бо дяка сама собою єсть – я хтів тільки сказати, що я якось ніколи не жадав гля⁸³ себе щастя особистого, і я не вмів би навіть сказати, чого б я хтів гля него, гля себе, але перша основа мого щастя – щоб були щасливі близькі мені люде – меж ними й Ви, моя Ганнуся (можна Вас так назвати?).

⁷⁸ У червні 1891 р. М.Грушевський змінив адресу. Поки він гостював у батьків у Владикавказі, орендарка квартир, де він займав кімнату, Т.Беліцька (див. прим.71) повідомила йому про переїзд із будинку №16 на вул. Нижньо-Володимирській до сусіднього – №25 (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.6–6 зв.).

⁷⁹ Очевидно, ідеться про враження Г.Ямпольської від характеру сестри Грушевського – Ганни, подібно до надісланого нею опису характеру Михайла. Його лист-відповідь від 18 травня 1891 р. стосовно думок Г.Ямпольської про нього опубліковано (див.: Кондаурова Г.В. «Так я розумію свій характер»: Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:«Так_я_розумію_свій_характер»).

⁸⁰ «Ніною» Ганну Ямпольську називали у сімейному колі та у середовищі близьких людей.

⁸¹ О.Грушевський (1877–1943 рр.) – історик, літературознавець, громадський діяч. Молодший брат М.Грушевського.

⁸² Це – відповідь відразу на декілька листів Г.Ямпольської (за 19–22 червня 1891 р.; 28 червня – 12 липня 1891 р.; див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.182–187, 192–197).

⁸³ Тут: у значенні «для».

В понеділок ввечері я провів своїх усіх додому, на Кавказ, й зостався знову – як звичайно – на самоті, бурлакою. Сі дні, живучи вкупі із сестрою, багато мусив думати за неї, за її будуче життя; багато добрих подає надій її чоловік – дай Боже, щоб справдилися!

Я, як виїхали вони, з головою окунувся у звичайну свою працю – так щоб і місця не зосталося инчим думкам як про «Київщину» та «Барське старство»; вранці хожу в архив (архивиста ще не бачив: мабуть, ще не скоро побачу), а дома правлю «Київщину»; дрібніше за се напишу Вам другий раз, а поки що, що инче.

Дуже дякую зарані за Вашу мережку; Ваши рушник висить в мене под іконою, а підчасник – з часами, тільки що може Вам незручно, то киньте – новий подарунок не надасть мені пам'яті про Вас – Ви й так у мене в думці. Дуже мило мені було прочитати Ваш лист український, гля першого разу дуже добрий, найбільше з початку, де Ви, очевидячки, більш пільнували; от які у Вас єсть помилки: не насмілилась – а осмілилась, оно (воно) тронуло – вразило (добре чи зле), маю себе добре – міні добре, приятно – мило, цель – мета, попасть – уллучити, желаніе – бажання, жадання (дуже), между прочим – меж инчого, оправдаетесь – оправитесь, викрутитесь, считаю – маю за ..., виноват – винен (виноват значит «должен» (гроші)). Місяці я пишу так: січень, лютий, березіль, квітень, травень, липець, червець, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень – але тепер більше пишуть не так; треба довідатись, з якої причини.

З того разу ще зосталось кілька питань, на які я не відповів (вибачайте – голова як решето). Од поганих слів (хоч і не дуже!) я ще не одвик, але здержуюсь; «Оксану»⁸⁴ можна дати, тільки якщо не зрозуміє, про яке повстання писано там, – коротко пояснити; «Дівоче серце»⁸⁵ й міні подобалось, тільки я читав его давно й на свій смак не здався, бо Петров в «Іст[орії] літерат[ури]»⁸⁶ не поважав сего писання – тим я й не давав его Вам. Листи Ваші я одержую добре. Щодо вини моєї, то її немає, здаецця, через те вже, про що я писав.

Тут у нас новина. Єсть у мене кілька родичів Грушевських – добрі хлопці, з ідеалами; один із них⁸⁷ збераецця женитися – він семінарист,

⁸⁴ М.Грушевський дає відповідь на питання Г.Ямпольської в листі до нього від 20 червня 1891 р.: «Милый друг, я хочу спросить у Вас совета. У нас денщик поляк, грамотный и довольно развитый, как Вы думаете, можно дать ему прочитать “Оксану”?» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Спр.301. – Арк.182–187). Наймовірніше, мається на увазі присвячена подіям польського повстання 1863–1864 рр. на Правобережжі України історична поема київського літератора й фотографа В.Висоцького (1846–1894 рр.), надрукована на початку 1891 р. в Києві польською мовою («Oksana: szkic sielankowy»). Оголошення про її продаж одна львівська газета подала в рубриці книжкових новинок 5 лютого 1891 р. (див.: *Nowości księgarskie // Gazeta Lwowska*. – 1891. – №27. – S.4).

⁸⁵ Оповідання-ідилія П.Куліша «Дівоче серце».

⁸⁶ *Петров Н.И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884.

⁸⁷ Ідеться про Григорія Михайловича Грушевського (1867–1938 рр.) – священика, брата у других М.Грушевського, випускника Київської духовної семінарії. Був учасником семінарської громади на чолі з М.Грушевським. 1 вересня 1891 р. взяв шлюб з О.Ранцовою (1867–1945 рр.), донькою російського письменника й перекладача В.Ранцова (М.Грушевський був одним зі свідків на весіллі). Дівчина приїхала 1890 р. з Петербурга до Києва проти волі батьків разом з українським письменником Т.Зіньківським, котрий невдовзі помер від сухот. Після його смерті деякий час О.Ранцовою опікувалася семінарська громада, зокрема О.Кониський, який історію її «українізації» взяв за тему для оповідання «Вісім день з життя Люлі. Фотографія». Після вінчання

буде священником, вона – з заможної, як кажуть, сім'ї; вихована на аристократичний (хоч з претензіями) кшталт, хоче стати на користь сільському люду – як «на действительной службі» (тільки не з сего прикладу, бо в нас і раніше меж братією були добрі ідеали); і добре се бачити, й шкода – дівчина все-таки жертвує себе, а нема, про мене, тяжче бачити, як дівочу жертву. Чи не прийде каяття, чи буде тяготою життя десь у тісному закутку, чи не буде одзиватись ветхий панський хвост, хоч і проти волі, і навіть непримітно, коли пройде перший запал? Звичаї виховання, громади зоставляють глибокий слід, глибоко залегають і дають себе дуже знати. А тільки зъявицца незадоволення – усему годі! Шкода; а дівчина дуже симпатична, я її бачив кілька разів. Таке то.

Послав я Вам, сестричко моя, книжочку, що обіцяв давно, чи одержали її? Надпись зробив офіціальний через те, що вона мала переходити через чужі руки. Сей раз посилаю карточку гля Юлії Платоновни – обясніть їй, будьте ласкаві, що я мав за ніякове попереду посилати, а спитавши Вас – одважився.

Прощайте, серце моє, й не забувайте вашого приятеля й брата Михайла.
Поклоніцца од мене Ользі Платоновні!

Там само. – Арк.28–29 зв.

№5

[Київ, середина листопада 1891 р.⁸⁸]

Більш як місяць не мав я листа од Вас, і з такої прояви навіть став думати, що Ви, мабуть, хочете зірвати зносини свої зо мною. Тім не посилав досі і книжки про Київщину⁸⁹, хоча й вона раніше вийшла. Зате тепера так трапилось, що ми ніби розмінялися подарунками – в той самий день, як я написав Вам лист, я одержав сорочку од Вас (вона була прислана раніше, та я не зібрався раніше одєбрати ту посилку). Дуже дякую Вам за подарунок Ваший – дуже гарна сорочка, та ще й усенька Вашої роботи!

Г.Грушевський із дружиною поїхав на Чигиринщину, де змінив кілька парафій. Як зазначав згодом М.Грушевський, поступово подружжя відійшло від демократичних ідеалів семінарського гуртка та зійшло на «попівський кар'єризм». Спомини про епізод в історії семінарського гуртка, пов'язаний із О.Ранцовою, залишили О.Лотоцький, М.Грушевський (див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – С.68–70; *Магунь М.* Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. – С.143–144). Про долю подружжя Грушевського-Ранцової див.: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С.290, 337.

⁸⁸ Місце та дату листа встановлено за змістом. Під 12 листопада 1891 р. М.Грушевський згадував про отримання листа та сорочки, надісланих Г.Ямпольською (див.: *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.139). А про книгу, відправлену М.Грушевським разом із цим листом, Г.Ямпольська згадувала в кореспонденції до нього за 25 листопада 1891 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Спр.301. – Арк.256).

⁸⁹ Див. прим.63.

Щодо книжки Данилевського⁹⁰, то вона, як книжка розумного чоловіка, дуже цікава, й під взглядом корисно прочитати его, хоч провідні ідеї, а ще більше – висновки практичні з них – дуже несправедливі й несимпатичні. Щодо схеми прогресивного руху, то думка, що рух се[ї] не йде простим пругом, єсть дуже розповсюжена, ба навіть не всі признають і взагалі прогресивний рух в історії й натомість бачуть тільки рух взагалі, еволюцію.

Я пробуду ще в Києві до початку студня (грудня/декабря) і звідти поїду, мабуть, просто додому. В Камінець сеї осені міні поїхати не довелось: одобрив лист, що хазяїн цікавих мені документів не може привести їх раніше весни, бо ще не розпорядкував їх⁹¹. Коли я поїду в Москву, ще все-таки міні не певно. Поки що маю роботу й у тугейшій архіві. Тепер готую реферат гля Товариства тугейшого історичного про барську околичну шляхту⁹² й розпочав

⁹⁰ Ідеться про головну працю російського філософа М.Данилевського «Росія та Європа» (1870 р.). М.Грушевський радив Г.Ямпольській ознайомитися з книжкою й раніше. У 1888 р. в листі до неї писав (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Спр.273. – Арк.63–64 зв.):

«Вы ещё ничего не написали о книге Данилевского, как она Вам понравилась? Против неё есть статья [В.]Соловьёва в “Вестнике Европы”, но я ещё не прочёл её до сих пор, знаю только, что тот нападает на идеи Данилевского во имя единства человеческого прогресса, человеческого духа. Но я думаю, что национализм, если откинуть некоторые увлечения им (к которым склонен действительно Данилевский), несколько не помешает общечеловеческому прогрессу. А что касается соединения церквей, которые проповедует Соловьёв, то ведь религия должна особенно быть свободною от всяких национальных увлечений, и потому национализм не может повредить ей, национализм истинный, очищенный, – что нужно строго различать от шовинистских увлечений. Если действительно на религиозных заблуждениях отражаются именно национальные склонности, национальный характер, то это только должно научить изгонять из области религии всякие национальные инстинкты, а испорченное ими нужно восстановить, а не признавать совершившимся фактом, с которым нужно идти на сделку. Путём такой сделки, конечно, не может и соединение церквей состояться».

У цитованому уривку листа М.Грушевський згадував статтю російського філософа В.Соловйова «Росія та Європа» (див.: Вестник Европы. – 1888. – №2). Критичні зауваги з приводу філософських концепцій М.Данилевського та В.Соловйова М.Грушевський висловив 1893 р. в рецензії на публікацію П.Мілокова (див.: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.14: Серія «Рецензії та огляди» (1888–1897). – Л., 2002. – С.57–61).

⁹¹ Мається на увазі В.Гурський (1822–1902 рр.) – власник приватного архіву з документами стосовно Барського старства з с. Котюжани Могилівського повіту (тепер – Мурованкуриловецький р-н Вінницької обл.). Історик Ю.Ролле, з яким М.Грушевський познайомився в Кам'янці-Подільському під час згаданої в листі №3 подорожі Поділлям, пообіцяв йому доступ до зібрання В.Гурського. 4 вересня 1891 р. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Ролле написав, що вже списувався з Гурським, хто его зна: мені так[а] ще тепера [приходить] думка, що чи не краще б обійтися зовсім без поляків у сій справі» (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.126). Утім він так і не скористався матеріалами з цього архіву у своїй дисертації, побудувавши її на власних знахідках у документосховищах Києва, Москви, Варшави. У серпні 1892 р. М.Грушевський дізнався від В.Антоновича, що син подільського історика – М.Ролле – також працює над темою Барського старства, тож занотував у щоденнику: «[...] неприємно [це] – найбільше з психологичн[ого] погляду гля мене» (див.: Там само. – С.185). У 1897 р. в рецензії на дослідження М.Ролле М.Грушевський, згадуючи обставини знайомства з його батьком 1891 р., зауважував: «[...] опублікована тепер книжка д. Ролле має для мене особливу цікавість: цікаво було знати, що містив в собі для Барщини архів Гурського; цікаво було знати й те, як скористав з них автор, як уложив свою працю, що мала предметом ту ж тему, що й моя, але написана незалежно від неї» (див.: *Грушевський М.* [Рец.] Michal Rolle. *Z przeszłości. Okręg Rowski – starostwo Barskie // Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.14: Серія «Рецензії та огляди» (1888–1897). – С.183–188).

⁹² 24 листопада 1891 р. на засіданні київського Історичного товариства Нестора-літописця М.Грушевський виголосив реферат «Етнографічні дані про барську околичну шляхту до кінця

діло з тuteйшою археографічною комісією, що вона надрукувала мій збірник барських документів⁹³. Се діло вчиниця в початку студня/грудня, й міні тра почекаати его кінця. Роботи дуже багато, і дуже шкода, що вже так мало зостаєця часу до нового року.

У нас зіма; сніг, вітер сьогодні. Взагалі мало де буваю, та й то більше по оффіції⁹⁴; в театрі не був сей сезон ні разу, там, мабуть, в сему році й не буду. Сумний настрій взагалі громадський. Одводиш душу роботою.

Прощайте, мій друже, й будьте здоровеньки! Писати можна, щоб ув усякім разі лист дійшов моїх рук, в архів – в Центральний архив університ[ета] св. Владимира, міні просто.

Ваш М.Г[рушевський]

Там само. – Арх.100–101 зв.

№6

Москва, 3 березня [1892 р.]⁹⁵

Ось уже весна починаєця – по календару, бо на дворі ще добра зіма струже! В Вас у Тифлісі, сестричко, мабуть таки й справді тепленько, а тут вуха добре мерзнуть. Та справжнеї весни я тут і не діждусь, і так вже хочєця швидче вибратися звіці. Куди попростую, не знаю, се буде залежать від того, що, приїхавши, почую в Києві; як не буде треба їхати ані в Варшаву, ані в Каменець, то перебувши кілька днів, думаю поїхати на село до діда й там перебути аж до Паски – там мені буде добре готуватись до екзамена, до котрого хтів би приступитись у травні (май), як тільки факультет не накопилить губу, що дуже швидко, бо й се може бути.

Тут провожу я час самим монотонним способом. О одинадцятій годині іду в архів⁹⁶, там сижу до 3–4[-ї], звіти на обід, з обіда в бібліотеку Публичного музея, звіти о 8-й годині додому; таким способом я вдома переважно тільки що ночую. Після масниці я мало де був – в Румянц[евському] музеї, в Архиві інострани[их] дел. Постановив, що на сей раз буде з мене й що тепера не побачив, то може другим разом побачу. А таки я маю певну думку, що як

XVIII ст.», згодом опублікований (див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.1. – К., 1892. – С.15–16). Відбитку статті надіслав Г.Ямпольський (див. лист №6).

⁹³ Ідеться про Київську археографічну комісію, з якою М.Грушевський погодив друк збірки документів з історії Барського староства (див.: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. / Под ред. М.Грушевского // Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. I. – К., 1893. – 502 с.; Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. / Под ред. М.Грушевского // Там же. – Т. II. – К., 1894. – 772 с.).

⁹⁴ Тобто з офіційної, службової нагоди.

⁹⁵ 7 лютого – 13 березня 1892 р. історик працював в архівах та бібліотеках Москви над дисертацією (див.: *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)*. – С.150–159; *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.586–587; *Зашикільняк Л.* М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) – С.244–245).

⁹⁶ Московський архів міністерства юстиції.

нещо не перешкодить, приїхати на той рік сюди знову, на кілька місяців вже й засісти [за] Литовську метрику таки добре. І тепер в неї ж пораюсь, і ще на кілька днів застається роботи. Також почав ходити і в Архив иностранн[их] дел, та там мало що поживлюсь.

Вибачайте, що архивною матерією Вас поштую; мало що більше маю сказати; час проходить у роботі. Вчора заходив до одного молодого хлопця⁹⁷ з нашої сторони, з котрим припадково тут познаємився; добрий хлопець собі і ширий, як буде робити, будуть з него люде. Дак ото з ним балакали, і его здивувала думка, щоб усе робити – так і життя перебіжить... А мене так обставини зклали, що про життя окрім роботи я собі й помислити не можу. «Праця єдина нас вільними робить – нумо до праці, брати!»⁹⁸.

Послав я Вам вчора брошюрку свою – реферат, читаний в історич[ному] товаристві; Ви знаєте по-польску і вам не заважать польські розмови. Пробачте моїм барянам – вони неохайні й незвичайні. На сю мою бідну «Барщину» як у Києві, так і в Москві зкоса поглядають – кажуть, що нічого цікавого не буде, і не варто працювати. Але я таки се діло хочу довести до кінця, чи вийде з него чи леміш, чи ніж, чи пшик, як то приказка єсть⁹⁹.

Буваю я ще тут часом у архиваріуса Литов[ської] метр[ики] одного¹⁰⁰, трохи киянина; що зійдемося, то сперечаємося і сваримося аж за північ, одначе розходимося поки що як приятелі.

Числа 12–[1]5-го сподіваюсь бути в Київі; напишіть міні по адресу Центральн[ого] архіву – туди, бо не знаю, де я потім буду. Напишіть за Володю¹⁰¹. Будьте здоровеньки! Ваш щиро прихильний брат

Мих[айло] Г[рушевський].

Москва, 3 березіля

Там само. – Арк. 47–48 зв.

⁹⁷ У щоденнику за 3 березня 1892 р. М.Грушевський зафіксував прізвище нового знайомого – Миколаєнко (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.156), утім докладніших даних про цю людину в нас немає.

⁹⁸ Цитата з поезії Б.Грінченка «До праці!».

⁹⁹ Про складнощі в опрацюванні теми магістерської праці М.Грушевський згадував в «Автобіографії» (див.: *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.201).

¹⁰⁰ Ідеться про М.Оглобліна (1852–? рр.) – історика-архівіста, співробітника Московського архіву міністерства юстиції. У щоденнику історика неодноразово зустрічаються згадки про неофіційні зустрічі та розмови з М.Оглобліним під час архівних студій у Москві (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.151–152, 155–158). Згодом, у передмові до монографії «Барське старство», М.Грушевський умістив подяку М.Оглобліну за сприяння в роботі над документами Литовської метрики (див.: *Грушевський М.* Барське старство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – К., 1894. – С.VI).

¹⁰¹ Ідеться про В.Ямпольського.

№7

[Владикавказ] 29 грудня 1892 р.

На поздоровлене Ваше з Різдвяними святами поздоровлю Вас новим роком і пожичу Вам всего найкращого! Лист Ваший одержав зараз по приїзді, бо приїхав в північ під Різдво – поспівав на кутю, да не вдалося. Екзамени дотяглися аж до 20-го¹⁰², так що я скорохвацько зібравшись, 20-го ж виїхав, втомлений і побитий, фізично й морально! За поздоровлене Вас дякую, тільки я ще не магістр, а тільки «магістрант», та й з тим не тра б поздоровляти, бо й досі нудно, як згадаю за всі ті коверзування та приключки, аж вночі сниця!

Тепер би я міг сказати – я ищу свободы и покоя, я б желал забыться и уснуть¹⁰³, ці слова дуже підходять до мого сучасного духовного стану. Міні більш, як коли, тепер хочецця покою, волі й самоти. Через се ж міні дуже б тяжко було б куди-небудь зрушитись і свою думку – побувати колись у Тифлісі – приходиця одікласти на час. Перші три дні свят пройшли, хоч і весело, але метушливо – сімья наша зібралася до купи, приїхали ще двоє родичів; з учорашнього дня стало міні вільніше. Переглядаю «Руську мисль»¹⁰⁴ за сей рік (хоч вона щось сей год порожненька!) – сей год я зовсім одбився од усякої «текучої» публіцистики й літератури то за своїми мандрівками, то за пригодами, то студіюю потроху дещо привезене з собою – роботи багато, й давати собі довго спочивку я не можу.

Добра погода также стоїть тепера – зима, але не люта.

Як же проводите Ви час? Що доброго, нового в Тифлісі? Поклоніця од мене Юлії Платоновні, а Володі я й сам пишу.

Ваш М.Грушев[ський]

1892 29/XII

Там само. – Арк. 65–66

¹⁰² Про здачу М.Грушевським магістерських іспитів див: Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.581–582; Запкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). – С.247.

¹⁰³ Цитата з поезії М.Лермонтова «Выхожу один я на дорогу...».

¹⁰⁴ «Русская мысль» – літературно-політичний щомісячник (Москва, 1880–1918 рр.).

The article deals with the publication of seven letters of M.Hrushevs'kyi to H.Yampol's'ka for the years 1890 to 1892 from collection of their correspondence, which is stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. The analyzed epistolary sources are important for M.Hrushevs'kyi's biography in the period, when he was working on master's dissertation.

Keywords: Hrushevs'kyi, Yampol's'ka, correspondence, lexicon.

